

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

УДК 37.011.3-051

Богданець-Білокаленко Н.І.*

ТЕОРЕТИЧНА І ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Я. ЧЕПІГИ У ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОГО ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розкрито деякі аспекти діяльності визначного українського освітньо-культурного діяча і педагога Якова Феофановича Чепіги (1875-1938) в галузі підручникотворення. Проаналізовано суспільно-історичне тло, на якому розгорталася діяльність педагога, здійснено огляд його підручників та методичних праць з початкового навчання.

Ключові слова: читанка, посібник, школа, початкове навчання.

Відродження української нації, школи, педагогічної думки, що розпочалося на початку ХХ століття внаслідок деякої лібералізації політики в Росії, торкнулося і проблеми видання підручників, зокрема для початкової школи. Підручники, що існували на той час, написані російською мовою, були незрозумілими для учнів. Втрачався інтерес до навчання. Педагоги і культурно-громадські діячі активно взялися за створення та видання підручників рідною мовою. Настав новий етап у розвитку національного книгодрукування для початкової школи.

З'являється ціла низка підручників для дітей молодшого шкільного віку. Свою увагу ми зосередимо на підручниках для школи вченого і педагога Якова Чепіги.

Мета статті – висвітлити діяльність Якова Чепіги та визначити його вагомий внесок у процес українського підручникотворення 20-30 років ХХ століття. Зауважимо, що писав Яків Феофанович багато наукових і методичних праць, «особливо з питань педагогіки, освіти, культури», «його педагогічні твори не відрізнялися науково-педагогічними проектами педагогічного процесу, не мали вивершеного апарату наукових посилань, не рясніли науковими дефініціями, спеціальними термінами. Вони торкалися живої школи і конкретної людини, шляхів і методів навчання» [3, с. 302].

Перші його наукові праці з'явилися у 1913 році «Самовиховання вчителя», «Проблеми виховання й навчання в світі і практики», «Збірник психолого-педагогічних статей», «Проблеми виховання і навчання (Задачі виховання и обучения)» та інші.

Розквіт підручникотворення для Я. Чепіги припадає на період 20-х років, коли вся його науково-психологічна діяльність була сповнена активної праці в культурно-освітніх установах. Так, протягом другої половини 20-х років Я. Чепіга займається справами Держнаукометодкому. Йому доводиться багато писати «на замовлення» різних методичних вказівок до дня 1-го травня, жіночого свята 8 Березня, але головним для його душі, вільної і творчої, було написання підручників, укладання читанок, букварів, збірників для дітей, методичних посібників для дорослого населення.

Яків Чепіга надавав перевагу комплексній системі навчання, критикував її, віддаючи перевагу класно-урочній системі. Та критикував ідеї колективного навчання в школах України у 20- роках минулого століття, негативно ставився до них. Тому його підручники, створені для початкової школи в ці роки, були спрямовані на проведення саме уроків читання та навчання грамоти.

1921 року побачила світ його читанка «Веселка». Складається із шести розділів, які мають: I-ий «Осінь. Зима», II-ий «В селі й за селом», V-ий «Товариство і приятелювання»,

* © Богданець-Білокаленко Н.І., 2012

VI-ий «Природа в казках, оповіданнях, байках і віршах». Виходячи тільки з назв розділів, можна зробити припущення, що це цікавий підручник про виховання у дітей естетичного сприймання навколишнього світу, почуттів любові і приязні, доброти у ставленні до близьких людей. У читанці відсутні будь-які політичні мотиви, багато казок – улюбленого дитячого характеру художньої літератури.

Проте, книжки, підручники, видані Я. Чепігою та його спілльниками по духу після 1923 року дещо відрізняється тематикою та змістом не з вини авторів-упорядників, а через соціально-політичні причини. З 1923 р. починають діяти накази Головоцвуху «Про заходи щодо українізації шкільно-виховних установ», «План українізації установ соціального виховання» [4], декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів [1] про заходи забезпечення рівноправності мов і про підмогу розвитку української мови.

Ці документи були видані згідно з рішенням XII з'їзду РКП (б) про коренізацію з метою українізації громадських установ, підприємств, а також шкільних закладів. В одному з документів вказувалося, що в закладах для дітей, де діти української національності, запровадити навчання всіх предметів українською мовою, укомплектувати відповідно такі школи учительськими кадрами, які володіють українською мовою. Йшлося і про підручники – придбати достатню кількість підручників та інших книг українською мовою, «З числа тих, що ухвалив Головоцвух» [4].

І хоч розширялася мережа шкіл і вищих навальних закладів, де навчання відбувалося українською мовою, індивідуально-виховний зміст підручників не відповідав українському, національно-патріотичному вихованню. Тексти, поміщені в підручниках, відображали Велику Жовтневу Соціалістичну революцію і її «успішну» перемогу, прославляли Країну Рад і комуністичні ідеали. Слабкими тексти були і в художньо-естетичному вираженні, здебільшого мали інформативно-описовий характер. Аналізуючи читанку Я. Чепіги «Промінь» (1926 р.), бачимо, що вона відрізнялася від «Веснянки». На другій сторінці було зазначено: «Державний Науково-Методологічний Комітет НКО УСРР по секції соціального виховання дозволив до вжитку як підручник в установах Соцвуху». Складалася нова читанка з восьми розділів, але вони вже не були такими лагідно-промовистими, співзвучними з дитячим світосприйманням, як у читанці «Веселка». Я.Чепіга не хотів кривити своєю щирістю і намагався упорядкувати розділи, а відповідно і тексти таким чином, щоб не виходити за рамки вимог державних інструкцій, але щоб і дитина отримувала пізнавально-виховне збагачення. Розділи мали назви на зразок «День пам'яті Шевченка і Лютнева революція» (сьомий розділ), «Сільськогосподарські роботи і початок весни» (четвертий) та інші.

Читанка була схожа на посібник. Аби змусити учнів думати, співставляти, аналізувати за межами комуністичних ідей, укладач після текстів розмістив запитання такого змісту:

1. Розкажіть, чи не траплялося з вами подібної пригоди, яка скінчилась невдало? 2. Хто ще, крім коня, возить людину?

Цей підручник змістовно нагадує підручник природознавства, а скоріше, – інтегрований підручник із читання. Автори до текстів не вказані, лише подекуди можна натрапити на такі, як Г. Косинка, В.Поліщук та ін. Відсутність авторів спонукає думати, що більша частина матеріалів підручника написана Я. Чепігою на основі компіляції текстів з книжок природничого характеру.

У тому ж 1923 р. була впорядкована, а 1924 р. опублікована читанка-хрестоматія Я. Чепіги «Шляхом життя», адресована дорослим. Упорядниками були, крім Чепіги, Б. Якубовський та Г. Іваниця. Вони поклали на цей підручник великі дидактично-пізнавальні можливості. У передмові зазначали: «Ця хрестоматія не може бути історично-літературною, бо систематичну історію літератури ні з наукового, ні з педагогічного погляду ще не можливо давати трудовій школі. Але виразно встає необхідність дати школі яскраве розуміння органічного зв'язку літературного розвитку з розвитком соціально-політичного життя, навчити в явищах літератури бачити явища соціальні» [6, с. 209].

Наведений фрагмент передмови засвідчує певну заідеологізованість підручника. Очевидно, текст скомпоновано так; щоб у явищах літератури виховувати явища соціальні (комуністичні тощо).

1928 року Я. Чепіга у співавторстві з Л. Єгоровою та В. Павловським підготував «Рухому хрестоматію української сучасної літератури». У вступі автори роз'янювали необхідність рухомої хрестоматії. Вона обґрунтовується недостатньою кількістю шкільної літератури, відсутністю потрібних підручників в бібліотеках. Перевага рухомої хрестоматії від звичайної полягала в тому, що в ній друкувалися тексти в повному обсязі.

Характерною композиційно-новаторською ознакою щодо впорядкування рухомої хрестоматії було те, що переважна кількість творів друкувалися вперше. Твори супроводжувалися короткими змістовними біографічними або автобіографічними нарисами, які допомагали підліткам в інформаційному представленні письменницьких імен, пояснювали деякі мовно-стилістичні форми слів і виразів.

Після художніх текстів подавалися спеціальні завдання, що активізували мислення школярів.

Відомо, що у першій половині 30-х років Яків Чепіга працював науковим співробітником секції методики навчання дорослих у УНДІПі. У цей період він написав цілу низку методичних посібників для вчителів початкових класів, які склалися переважно з методичних порад та розробок дидактичних проблем. Назвемо деякі з посібників: «Методика усної лічби та вправи у перших групах семирічки» (1930), «Методика навчання в трудовій школі першого концентру» (1930), «Читання й робота над книжкою в першому концентрі політехнічної школи» (1932), «Методика роботи з підручником математики» (1933), «Методичні поради до роботи з читанкою першого класу» (1934) та інші.

Радянська система ставила вимоги і до виховання «народних мас», і до підростаючого покоління. Комуністична ідеологія суспільного розвитку ставила на перший план соціальне виховання, яке передбачало зменшення ролі сім'ї, родини, роду і зосереджувалася на вихованні і закладах закритого типу – дитбудинках, інтернатах, колоніях та ін. Ідеї «соцвиху» панували в навчальних закладах, ганебно витіснивши педагогічні надбання і досвід попередників.

Твори Я. Чепіги у вирі ідеологічних перекручень розкривали власне бачення розвитку школи в Україні, в концептуальних наукових працях, головними думками були: вільна школа, трудова школа, моральне виховання школяра. Працездатність ученого була вражаючою. Щорічно видавав декілька книг, десятки статей, різних рецензій, літературних нарисів. Звісно ж, йому доводилося розглядати окремі питання в контексті комуністичної ідеології, але здебільшого, він не відступав від загально-педагогічних, науково-практичних завдань у вихованні та освіті.

Книжки навчального характеру Я. Чепіга писав співзвучно тогочасним поглядам підручникотворення. Будучи активним захисником творів трудової школи, він вважав, що підручник повинен давати відповіді на внутрішні пошуки школяра, бути другом і радником, а особливо ж – культурно-вихованим джерелом поширення світогляду учня та поглиблення його знань.

Посібники та підручники Яків Феофанович створював на теоретичному підґрунті праць про підручникотворення. Цікавою є його тезисне бачення підручників у статті, призначеній Борису Грінченку. В загалі, Грінченка вважав своїм учителем. Стаття була написана в 1911 році, в ній зазначалося: «Найліпші підручники не можуть задовольнити найелементарніших вимог психології дитини, коли вони складені для дітей іншої нації. У них дитина знайомиться з чужим, незрозумілим, невтіленим і асимільованим життям іншого народу. Ніщо в ній не зворушує асоційованих уявлень, не зворушує образів рідного, батьківського, немає з'єднаних з звуками, з словами почуттів, нема відгуку в чуйній душі дитячій, – вона не розуміє всієї сили чужого слова, всіх фарб мови, бо вона їй не рідна». (ст. 15 за «Проблеми сучасного підручника»). Отже, однією з головних умов створення підручника є написання його рідною для дитини мовою. У жодному із підручників Якова Чепіги ця умова не порушується.

Аналізуючи роль підручника для учня початкової школи, педагог Я. Чепіга звертає увагу на малюнки в навчальних книжках. Роль малюнка має виховне призначення. Дітям потрібно пропонувати посильні завдання: описати малюнок у довільній формі, скласти речення на задані опорні слова з малюнка, відповісти на запитання вчителя. Існує багато видів роботи з малюнком. Особливо – розвивальних вправ з мови. Малюнок часто може правдивіше розкрити певне явище життя, ніж словесні методи навчання та виховання. Малюнок Я. Чепіга називає засобом, який достовірно розвиває думку, почуття і мову дитини. Окрім цього, малюнок несе й освітнє та виховнє значення. Але предмети, картини, зображені на малюнку, повинні бути близькими, знайомими учневі. При розгляді малюнка розвивається спостережливість, збуджується переживання. Пам'ятаю з власної педагогічної практики, як маленька дівчинка плакала над малюнком до байки Леоніда Глібова, на якому було зображено житло вовка і безжальне ягнятко. Це ще раз підтверджує тонке, психологічно чутливе сприйняття дитини, що в дорослих уже пригуплене подіями й обставинами реального життя.

Отже, Яків Чепіга вважав дорогим і необхідним поміщати в підручниках для дітей малюнки, художньо виконані, чіткі й не перевантажені зайвими образами, відповідати темі та мати національний колорит, близький і зрозумілий дитині.

Видатний учений і педагог дотримувався певних правил до змісту і komponування підручника, вважав: підручник має бути легким і доступним, простим у плані інформації, не обстежливим енциклопедичністю. Підручник має необхідний для учня матеріал, а не охоплювати «вся і все». Роль бібліотек – зацікавити підручником, викликати пошану до книги та здобути інтерес учня до прочитання. Зокрема, Чепіга писав: «Старе навчання не рахувалося з потребами життя і інтересами дітей, воно мало певний метод, певний обсяг знаків і набивало дитячі голови не цікавим, не потрібним дитині для даного моменту знанням.» [6, с. 68].

Проти перевантаження підручників і шкільних програм знаходимо застереження у посібнику Я. Чепіги для педагогічних установ під назвою «Практична трудова педагогіка» (1924): «... Заміна многопредметовості й перевантаженості книжкової науки мінімум потрібних знаків, полегшує освітнє завдання, зменшує зайву витрату розумової й духовної енергії, підвищує увагу, цікавість, працездатність учнів, їхню активність». [5, с. 97].

Аналізуючи підручники та посібники Я. Ф. Чепіги в цьому розумінні нашого дослідження, погоджуємося з висновками інших сучасних дослідників з цієї проблематики. (Л. Березівська, с. Болтівець В. Марочко та ін). Які опосередковано торкнулися теми підручникотворення професора, вченого і педагога Чепіги. Констатуємо, що підручники та посібники Я. Ф. Чепіги стали значним внеском у розвиток української освіти в першій чверті ХХ ст. і були фундаментальною основою створення книжок для національної школи на майбутні часи. В першу чергу, це стосується молодшої школи, теоретичні заклади навчання і виховання в якій розглянемо в одному з наступних розділів. А в цілому підручникотворення за Я. Чепігою окреслюється чітко вираженими світоглядними та виховними ідеями концепту зального втілення і залишатимуться актуально важливими завжди. Спробуємо назвати деякі з них, подаючи суб'єктивний науковий коментар сучасного – рідна мова в підручнику; у багатьох своїх працях автор неодноразово підкреслює важливість мовного фактора для національного виховання дитини не тільки почутої з вуст мами, тата, вчителя а й прочитаного в книжці.

- Єдність із навколишнім середовищем; можливо коли підручник не перевантажений зайвим матеріалом, у навчальних супровідах (питання, завдання) витримана логічність і чітка виховна визначеність.
- Застосування краєзнавчого, народознавчо-пізнавального багатства; виховання патріотичних почуттів, пізнання звичаїв і традицій українського народу, в доступній для вікових особливостей форм забезпечує пізнання і збагачує уяву.
- Дидактичний підхід у підборі самостійних завдань; виховання в учня самостійного, вільного самовираження через конкретику текстів завдань, поміщених у підручнику.

- Мистецько-художні малюнки, що яскраво і суттєво ілюструють матеріали підручника; збуджують мислення, та збагачують уяву дитини, викликаючи певний настрій, бажання і прагнення виконувати поставлені завдання, а часом і негативні почуття з позитивною ціллю, адже в реальному житті є добро і зло. Залишається лише доповнити до вище поданих підходів до підручникотворення, що вони могли б стати взірцем і в сьогоdnішньому забезпеченні ідеального підручника, який потребує досконалішого підходу.

Але потрібно пам'ятати, кожна епоха в кожній країні має свої відмінності в соціально-політичному, історичному та культурному просторі, що безперечно, суттєво впливає на освіту та шкільництво, а також і на нові книжки навчально-виховного спрямування. Щодо навчання грамоти, то Я. Чепіга був прихильником аналітично-синтетичного методу. Його читанки, хоча і враховувалися радянсько-комуністичні «правила», все-таки впорядковувалися з широким залученням творів українських письменників-класиків, художніх творів з народної творчості. Так само і підручники з точних наук (задачники) укладалися таким чином, щоб задачі були близькими до оточення дитини, враховували місцевий, регіональний матеріал. Звісно, що молодші школярі більше люблять задачі з цікавим предметним змістом, ніж «сухі» колонки цифр, прикладів з арифметики, математики тощо.

Основні вимоги, які ставив Я. Чепіга до наукових книжок (підручників) полягали у:

- 1) підручник повинен бути універсальним, не завантажений зайвою енциклопедичною інформацією;
- 2) нести навчальний зміст, тобто після описового матеріалу подають завдання які спонукають учня до активного пошуку відповідей на поставлені питання тощо;
- 3) художньо зображені ілюстрації приваблюють зір учня та зацікавлюють його, збуджуючи образну уяву;
- 4) літературна українська мова, помножена на народну мудрість – обов'язкова умова написання підручника.

Отже, підсумовуючи досліджене, доходимо до єдиного концептуального узагальнення про те, що педагогічна спадщина Я. Чепіги різнопланова й багатогранна, сконцентрована в численних працях, посібниках, підручниках, науково-методичних розробках з питань навчання і виховання в українській національній школі стала культурно-просвітницьким набутком в національній системі освіти в часи відродження історичного минулого та викликає невідомий інтерес до теоретичного пізнання і практичного втілення в сучасній школі та освіті в цілому.

Список використаних джерел

1. Декрет Ради Народних Комісарів про заходи щодо українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ // Радянська освіта. Громадсько-педагогічний журнал. – 1923. – ч.1. – С. 133-135.
2. Іваниця Г., Чепіга Я., Якубовський Б., шляхом життя. Читанка для 6-7 груп трудової школи, робфахів, шкіл для дорослих і т.п. ч.І видання II- К.-Х., 1924. – 209 с.
3. Марочко В. Яків Чепіга: «Невтомний борець за початкову освіту» // Василь Марочко, Гьотц Хілліч. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) . К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.
4. Про заходи щодо українізації шкільно-виховних установ // Радянська школа. – Х., 1923. – ч.2. – С. 133-135.
5. Сухомлинська О.В. Чепіга (Зеленкевич) Яків Феофанович (1875 – 1938). Видатний педагог, психолог, громадський діяч // О. Сухомлинська, Н.Антонець, Л.Березівська та ін. Українська педагогіка в персоналіях. Кн.2. – К. : Либідь, 2005. – 550 с.
6. Чепіга Я. Організації трудової школи з методологією початкового навчання. – К., 1922 . С. 68.

The article deals with some aspects of life activity in the sphere of textbook writing of the prominent Ukrainian educational and cultural leader and teacher Yakiv Feofanovich Chepiga (1875 - 1938). The author analyzes the socio-historical background on which the teacher's activities was unfolded, conducts the survey of his books and papers on teaching in elementary school.

Key words: reader, text-book, school, primary education.